

O papel da toponimia na reconstrución das paisaxes históricas: exemplos arredor do Camín Francés na Asturias occidental

Andrés Menéndez Blanco

Universidá d'Uviedo / Università degli Studi di Genova

ORCID: 0000-0002-7190-5240

Fernando Álvarez-Balbuena García

Universidá d'Uviedo

ORCID: 0000-0003-0345-6911

Resumo: Este artigo presenta potencialidades e problemáticas do uso da toponimia dentro das investigacións arqueolóxicas e históricas. A continuación fórmulase a necesidade de facer unha recolla da toponimia popular de tradición oral que siga unha serie de pasos para garantir a súa utilidade na investigación. Finalmente, a través de dous casos de estudo do occidente asturiano móstranse algunhas posibles aplicacións da toponimia na investigación das paisaxes históricas. Escóllense para isto exemplos onde esta fonte ten un papel chave na construción de interpretacións dentro dun diálogo horizontal con outras: arqueolóxicas, documentais, cartográficas...

Palabras chave: toponimia, arqueoloxía da paisaxe, etimoloxía, Ayande.

Abstract: This paper examines potentialities and problems concerning the use of toponymy in archaeological and historical research. Subsequently, the need for a compilation of popular place-names from oral tradition is formulated according to a procedure that guarantees its usefulness in research. Finally, two case studies from western Asturias are used to show some possible applications of toponymy in research on historical landscapes. In the examples chosen, this source plays a key role in the construction of interpretations within a horizontal dialogue with other sources: archaeological, documentary and cartographic.

Key words: place-names, landscape archaeology, etymology, Ayande.

* A parte deste traballo feita por Andrés Menéndez Blanco conta coa axuda do Ministerio de Universidades a través da convocatoria de Axudas para a recualificación do sistema universitario español para 2021-2023 (programa Margarita Salas) do Plan de Recuperación, Transformación y Resiliencia financiado cos fondos da Unión Europea-Next-GenerationEU.

INTRODUCCIÓN

Nas disciplinas arqueolóxica e histórica véñse utilizando de antigo a toponimia, dunha maneira ou doutra, como recurso para a extracción de información que complementa as fontes materiais e escritas. As formas de se aproximar á toponimia dende estes campos son variadas e dependen do tipo de preguntas que se queiran responder. No volume onde publicamos esta contribución, por poñer un caso, pódense ver outros artigos onde se formulan lecturas dende perspectivas diversas, e en escalas tamén distintas, que exixen achegamentos metodolóxicos diferentes. Coa intención de achegar lecturas alternativas e complementarias ás dos nosos colegas, nós queremos centrar a nosa intervención nas aplicacións da toponimia en estudos a pequena escala e en presentar algunhas problemáticas asociadas a estas e propoñer as súas posibles solucións.

A nosa proposta bebe directamente das experiencias investigadoras desenvolvidas en Asturias dende os anos noventa do século xx. Nesta década prodúcese un forte arranque da arqueoloxía rural, centrada no período medieval, que ten os seus primeiros pasos referenciais nos traballos de Javier Fernández Conde (1993). Esta nova liña de investigación bateu coas grandes carencias que aínda tiña o desenvolvemento da disciplina no espazo rural asturiano e buscou, como complemento de apoio, unha base na recollida intensiva da toponimia menor das áreas estudadas. Eses primeiros ensaios (e.g. Fernández Hevia e Fernández Mier 1994; Fernández Conde e Pedregal Montes 1998; Fernández Mier 1999) puxeron as bases para trazar as liñas esenciais dunha proposta teórico-metodolóxica de integración desta fonte na análise arqueolóxica das paisaxes rurais (Fernández Mier, 2006). O valor da toponimia viuse referendado nos anos seguintes cando, a pesar dos avances da arqueoloxía, os traballos máis recentes da terceira xeración de investigadores herdeiros do grupo de Fernández Conde continúan a utilizar esta fonte (por exemplo, Fernández Fernández 2012; Fernández Conde e Fernández Fernández 2010; Menéndez Blanco 2019) polo seu potencial para ampliar e mellorar substancialmente as lecturas históricas.

En relación con todo o dito até aquí, neste artigo centraremos a atención na toponimia como elemento xeorreferenciador e como produto dun determinado contexto social, na aproximación nunha escala micro ao espazo estudado; e na necesidade de partir dunha investigación sistemática da toponimia menor cun diálogo interdisciplinar entre arqueólogos e toponimistas. En definitiva,

defendemos a necesidade de romper coas aproximacións parciais á toponimia que non incorporan unha formación lingüística específica para abordar o seu estudo integral. Outramente, tamén queremos chamar a atención sobre o fenómeno contrario e reivindicar a necesidade de contar con persoas formadas na investigación arqueolóxica e histórica á hora de facer determinadas lecturas propias destes campos por parte de lingüistas cando estudan a toponimia.

A TOPONIMIA: UNHA PONTE ENTRE A ORALIDADE, OS TEXTOS E A MATERIALIDADE

A toponimia é un sistema de xeorreferenciación utilizado por todas as comunidades humanas. Cada topónimo é o produto dun consenso desenvolvido dentro dunha comunidade, que fai triunfar ou fracasar a proposta (máis ou menos consciente) de chamar un sitio cun nome determinado. O triunfo dáse cando o grupo humano usa ese nome de maneira espontánea e xeneralizada para identificar o sitio concreto que denomina e pode transmitir calquera información sen necesidade de dar máis indicacións xeográficas.

Doutra banda, a popularización da cartografía física ten un percorrido aínda moi breve na historia e o seu uso fóra da administración estivo limitado a ámbitos sociais moi concretos até tempos recentes. É por iso polo que destes dous modelos de abstracción do espazo usados hoxe pola maioría da poboación con normalidade, só a toponimia popular de tradición oral ten unha longa historia estendida no tempo.

Esta presenza diacrónica é a que xera o gran valor da toponimia para a investigación arqueolóxica. A súa calidade de produto social construído ao longo do tempo cunha función xeolocalizadora que perdura até a actualidade convérteza nunha fonte utilísima para a interpretación do espazo histórico. Pero, ao mesmo tempo, o seu dinamismo e suxeición ás mudanzas lingüísticas e a outros fenómenos de tipo espacial —como o desprazamento, cambios de extensión, substitución ou, directamente, a desaparición do espazo nomeado e por tanto do seu topónimo— xeran unha serie de problemas para a súa lectura e integración nas investigacións arqueolóxicas (Zadora-Río 2001) (figura 1).

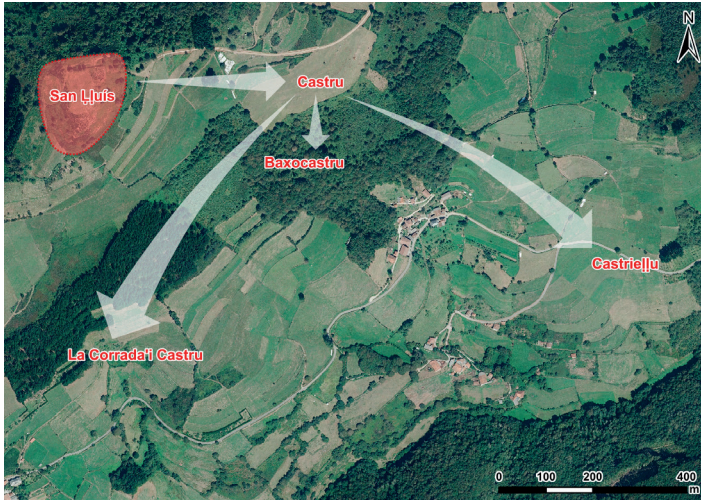

Fig. 1. Exemplo de movementos toponímicos. O sitio de *San Lluís* ou *El Picu San Lluís* (Ayande, Asturias) perdeu calquera referencia aos restos arqueolóxicos do castro no seu topónimo. Doutra banda, ao seu pé quedan mencións ao castro na agra de *Castru*. A partir dela formáronse outros tres topónimos aínda máis afastados: *La Corrada'i Castru*, *Baxocastru* e *Castriellu*. Figura revisada e corrixida a partir de Menéndez Blanco (2019, p. 165)

DA TEORÍA Á PRÁCTICA: A NECESIDADE DUN PROGRAMA DE TRABALLO MULTIDISCIPLINAR

Se dende unha perspectiva teórica, como dixemos, non é doada a interpretación e a integración da toponimia nos estudos arqueolóxicos, a pasaxe á práctica non é máis simple. Unha primeira cuestión é a ausencia duns criterios unívocos relativos ao procedemento que ten que seguir o arqueólogo ou o historiador cando decide facerlles preguntas aos topónimos. Neste sentido é importante sinalar os problemas que presentan a documentación, a cartografía ou outros medios escritos como transmisores dos nomes xeográficos. As formas de orixe documental, aínda que teñan un gran valor para a análise e a interpretación etimolóxica e o estudo de cada topónimo, introducen moitos erros de transmisión e deturpacións diversas que inciden tanto na expresión do topónimo —arcaísmos, castelanizacións, ultracorreccións, cultismos, eufemismos, invencións, supresión ou engadido de artigos, erros gráficos...— coma na súa localización —desprazamentos, duplicacións, omisións...—. Xa que logo, a base de partida

da investigación ten que ser a oralidade, non só por coherencia cos principios da ciencia lingüística (Saussure 1965, p. 45), senón tamén polo feito específico de ser o topónimo oral tradicional (e só el) un testemuño lingüístico diacrónico caracterizado por manter unha continuidade de uso transxeneracional ininterrompido dende o momento da toponimización. Estas consideracións sobre a primacía metodolóxica das fontes orais son loxicamente asumidas —e mesmo lembradas recorrentemente— polos especialistas en toponomástica (Coromines 1970, pp. 38-40; Morala 1994, p. 65; García Arias 1995a, p. 25; Terrado 1995, p. 768). Lamentablemente, na maioría dos territorios non existe unha base cartográfica que recolla os topónimos populares extraídos directamente da entrevista oral á poboación local. Moito máis difícil aínda é encontrar mapas que representen todos os microtopónimos populares partindo dunha recolla sistemática e que expresen a referencia territorial exacta de cada un en localización e extensión. E non só isto, senón que a cartografía dispoñible induce moitas veces a confusión, mostrando un elenco toponímico deturpado en despachos moi distantes da realidade do espazo nomeado. A modo de exemplo, na revisión dunha das áreas analizadas neste artigo, a cartografía 1:25 000 do Instituto Geográfico Nacional —quizais a máis consultada por ser o produto cartográfico referencial do Estado— ten erros de expresión e de localización en máis do 90 % dos topónimos representados.¹

Pero aínda nos mapas que ofrecen máis calidade habemos de ter en conta que a cartografía nunca é un produto imparcial (Harley 2005). Responde, como é lóxico, aos intereses e obxectivos da persoa, grupo ou entidade que a fai, e representa por tanto unha visión específica, subxectiva e sempre limitada da realidade. É, en resumo, unha interpretación das moitas posibles da realidade que se quere representar. Por iso temos que ser moi coidadosos coa selección dos mapas que usamos e sempre conscientes de estarmos diante dun produto xa procesado e filtrado de acordo cuns criterios concretos que poden diferir dos nosos. Infelizmente, e para o caso que aquí tratamos, as cartografías dispoñibles de calquera territorio rara vez teñen entre os seus obxectivos producir unha representación

1 Esta comprobación fíxose no val de El Ríu Nisón, que entra totalmente dentro da folia 50-II da serie MTN25 do Instituto Geográfico Nacional. Revisouse a cuarta edición, producida no ano 2020. Os erros de localización son os máis comúns e supoñen desprazamentos de até dous quilómetros da referencia topográfica real dos topónimos (coma no caso de *La Marta*). Ademais, combinados ou non cos anteriores, están os erros no significativo dos topónimos —dos que as castellanizacións representan só unha parte— e as invencións (coma *Pico la Casilla* ou *Pico de Freitas*). A suma dos diferentes tipos de deturpación afecta unha amplísima maioría dos nomes representados.

gráfica rigorosa da toponimia popular que poida ser aproveitable para posteriores actividades investigadoras. Por tanto, o primeiro obstáculo que atopamos neste ámbito documental é a ausencia dunha cartografía toponimicamente fiable e válida para o traballo arqueolóxico en particular e histórico en xeral.²

Outramente, alén dos aspectos estritamente lingüísticos e xeográficos dos topónimos, hai unha serie de datos e informacións importantes para a utilización dende unha perspectiva arqueolóxica ou histórica: a historia recente dos topónimos ou do sitio que denominan, as interpretacións dos propios usuarios sobre a etimoloxía ou os cambios toponímicos, as posibles relacións xeográficas con elementos de interese para as preguntas de investigación que se formulan en cada caso... Son moitos os aspectos que poden ser importantes para a investigación arqueolóxica e que dificilmente serán recollidos na cartografía ou noutros tipos de publicacións. Certamente, a preparación da entrevista oral e a nosa maneira de analizar os topónimos varía consonte os obxectivos e as respostas que esteamos a buscar en cada caso. Por iso, normalmente cada proxecto exige unha aproximación á toponimia dende unha perspectiva específica, propia e feita dende as súas formulacións teóricas concretas. Partindo destas ideas, consideramos que é evidente a necesidade de reclamar, por unha banda, unha formación básica nos criterios elementais da investigación toponímica dentro da profesión arqueolóxica e, por outra, o desenvolvemento de proxectos verdadeiramente interdisciplinares cunha participación efectiva de lingüistas con especialización en toponomástica.

TOPONIMIA E PAISAXES HISTÓRICAS A CARÓN DE EL CAMÍN FRANCÉS

Na montaña occidental asturleonese estase a desenvolver o proxecto TemPa,³ centrado na análise das súas transformacións históricas recentes dende o marco teórico da arqueoloxía da paisaxe. Para isto axúntanse distintas perspectivas

- 2 Mención á parte merecen publicacións de elencos toponímicos de lugares, parroquias ou outras entidades territoriais que non veñen acompañados de cartografías detalladas. A falta da referenciación xeográfica fai destes traballos unha fonte cunha utilidade arqueolóxica moi limitada, razón pola que non lles dedicamos máis espazo no texto. Poden ser, outramente, ben útiles para a pescuda etimolóxica ou para acceder a outro tipo de datos asociados que puidesen vir recollidos neles.
- 3 Abreviación de “La Temporalidad en el Paisaje. Arqueología de las prácticas de gestión de los recursos y del poblamiento rural en la montaña asturleonense entre los siglos XVI y XXI”.

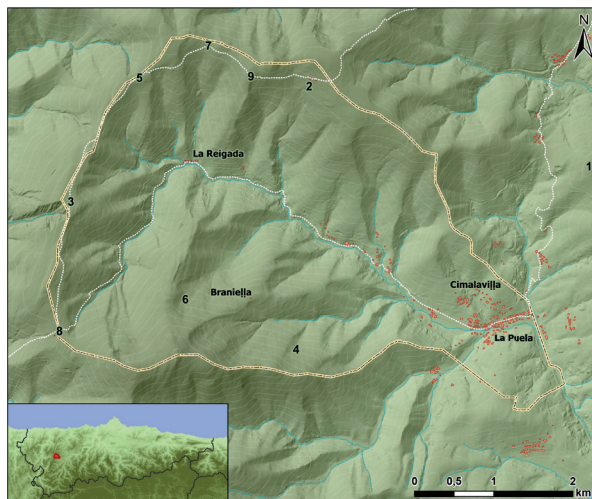

Fig. 2. Área do monte de La Reigada e núcleos de La Puella e Cimalavilla. Os números indican a situación dos topónimos recollidos na táboa 1

de análise —arqueoloxía agraria e ambiental, ecoloxía histórica, análise de documentación escrita, tradición oral etc.— seguindo uns principios teóricos e unhas estratexias metodolóxicas inspiradas en distintas experiencias previas xa ensaiadas noutras áreas de montaña ibérica e mais itálicas (por exemplo, Stagno 2009; Fernández Mier, Fernández Fernández, Alonso González, López Sáez, Pérez Díaz e Hernández Beloqui 2014; Montanari e Stagno 2015). O obxectivo máis inmediato desta investigación é reconstruír as formas de xestión dos recursos naturais neste espazo nos últimos cinco séculos, lendo as súas transformacións no tempo. A pretensión final é poder trazar as relacións existentes entre eses cambios nos diferentes modos de xestión e as transformacións sociais máis profundas que ocorren dentro das comunidades implicadas. Isto supón unha aproximación á paisaxe a unha escala micro, leira a leira, que implica traballar cun volume de información enorme. Neste contexto, a toponimia adquire un papel fundamental como ferramenta para conectar os datos que proveñen de cada fonte —arqueolóxica, documental ou oral—.

A cabeceira do val de El Ríu Nisón, no concello de Ayande (Asturias) é unha das áreas principais do estudo (figura 2), que formara parte xa da investigación da tese de doutoramento do primeiro dos asinantes deste artigo (Menéndez Blanco 2019). Este val está no extremo occidental da área asturianofalante do concello, a carón do feixe de isoglosas que separa o asturleonés do galegoportugués

Fig. 3. Vista xeral do val de La Reigada dende o seu extremo occidental

na serra do porto de El Palo. É unha área de montaña que vai dos 500 metros de altitude no fondo do val aos 1 411 metros de El Picu Panllón, con ladeiras costentas que foron aproveitadas historicamente polos lugares de La Puela e Cimalaviña e por vaqueiros transhumantes da mariña asturiana occidental. A pesar desta orografía marcada por fortes desniveis, foi historicamente unha zona de paso atravesada por dous trazados alternativos de El Camín Francés, nome local do actual Camiño Primitivo de Santiago (figura 3).

Os datos arqueolóxicos e documentais previos á Idade Moderna que temos desta zona son moi escasos. A primeira mención escrita é unha referencia breve e pouco clara do século XII copiada no libro rexistro do mosteiro de Courias (García Leal 2000, p. 103). A segunda está no *Libro de la Montería*, orixinario do século XIV, que, así e todo, chega a nós por copias posteriores con erros evidentes na transcripción dos topónimos (Montoya 1989, p. 376). A terceira e última mención medieval é o *Libro del Prior* conservado no arquivo da catedral de Oviedo, escrito a finais do século XV (Fernández Conde 1993). Á parte destas, existe algunha mención indirecta e ocasional que ten menos interese informativo para os nosos propósitos.⁴ Despois do século XV multiplícanse as evidencias materiais na paisaxe —moi difíciles de recoñecer e definir no período anterior— e as referencias textuais nos arquivos. Isto responde, ademais de ás propias dinámicas da produción documental e da conservación da materialidade, a unha posición periférica respecto aos centros de poder e decisión ao longo

⁴ Como exemplo, no ano 1472 menciónase nun documento a “Suer Alfonso del Bumio ospitalero en La Freyta” (arquivo do mosteiro de San Pelayo de Oviedo, fondo de San Vicente, 2079), un dos hospitais de peregrinos que estaban a carón de El Camín Francés.

Fig. 4. Exemplo de representación da toponimia menor do parcelario da aldea de Pruyeda (Ayande). Cada topónimo ten asociada unha serie de campos con datos relativos á enquisa, variantes rexistradas etc.

da Idade Media. Nos inicios da Idade Moderna comeza unha transformación profunda deste territorio, que vai pasar de ser un monte aproveitado de maneira principalmente estacional ou temporal a ser poboado de forma permanente por numerosas persoas de orixes distintas: gandeiros locais, trahumantes sedentarizados e ferreiros orixinarios do País Vasco inmigrados con motivo da promoción da metalurxia pola nobreza local.

As profundas transformacións sociais desta área teñen —como era de agardar— unha repercusión directa na toponimia, de maneira que nacen nomes novos e outros vellos son substituídos para se adaptaren ás realidades de cada momento. A modo de exemplo, dos dez topónimos rexistrados na documentación pleno e baixomedieval, só persisten cinco hoxe (táboa 1). Malia non ser unha mostra moi representativa do número real de topónimos que habería naquel momento, si contén en todo caso un grupo de nomes considerados referenciais e ben recoñecidos como para seren usados na documentación ao longo de varios séculos. Para reconstruír os procesos de transformación da paisaxe toponímica realizouse primeiramente unha enquisa entre a poboación local. Despois diso, xeorreferenciáronse todos os nomes mediante SIX (figura 4) para poder xestionar de maneira efectiva e traballar comodamente coa gran cantidade de información resultante (Menéndez Blanco 2015).

ss. XI-XII	s. XIV	1472	1498	1651
Libro rexistro, mosteiro de Courias	<i>Libro de la Montería</i>	Pergameo 2079, mosteiro de San Vicente	<i>Libro del Prior</i> , catedral de Oviedo	Executoria e preito entre o conde de Peñalba e os veciños
Castro Corona				
Fontem Faracundi			Fonfaragon	(al ospital de) Fonfaragon
Portum Aberturas		La Freyta (?)		
	Rio de Ovellero		Rio de Obelle	El Rrio de Billeyro
	Val de la Vaca			Valdelavaca
	La Campa de la Marca (sic)			La Laguna de la Marta
	Serrato (sic)			El Balle de Serapio
	Valparaíso		Valparayso	Balbarayso
	La Cruz de las Dorniellas		Las Dorniellas	El Llano de las Dormiellas
			El Camino Françes	

Táboa 1. Topónimos documentados até o século XV, selección de mencións escritas posteriores e formas actuais que designan eses mesmos sitios. Os números corresponden á localización no mapa da figura 2. Continúa na seguinte páxina

Coa toponimia actual e histórica xeorreferenciada xa é posible poñer no espazo a información achegada polos textos e polas persoas entrevistadas. O traballo de arquivo feito dende unha perspectiva de longa duración, sen o centrar nun momento concreto da historia, permite localizar os topónimos desaparecidos e propoñer hipóteses sobre os períodos e causas destes procesos de substitución. Así, pódense reconstruír as territorialidades vellas e recentes, recoñecendo na topografía os referentes espaciais que non tiñan marcadores artificiais

1753	1798	1864	Pervivencia actual	Número no mapa
Catastro do Marqués de la Ensenada, tomo 6	Carta de Antonio María Queipo	Documento de venta do monte		
			El Picu Corona (?)	1
Fonfaragon	Fanfaragon	Fanfaraon	Fanfaragón	2
	La Freita de las Averturas (?)	(la sierra del palo)	La Freita (?)	3
			(monte de La Reigada)	
		Valdelavaca	Valdelavaca	4
	Laguna de la Marta	laguna (...) de la Marta	La Marta / La Llaguna la Marta	5
			La Fonte'l Sorrapiu	6
Valparaiso	Valparaiso		L'Hospital de Pachicón	7
	Palo de las Dorniellas	al palo	El Palu	8
			El Camín Francés	9

Táboa 1. Continuación

—como marcos, muros, gabias etc.—, e cruzar os datos arqueolóxicos, escritos e orais facendo interpretacións máis completas e complexas dos límites.

É especialmente interesante o caso da *braña* —aquí (coma no galego oriental) co significado de zona alta de pastos aproveitados estacionalmente— de Braniella, onde a conflitividade polos límites entre a poboación local e a transhumante deixou trazas materiais, escritas e orais que só son interpretables en toda a súa complexidade por medio dun traballo preciso de localización toponímica (figura 5). A documentación escrita dinos que os terreos máis altos da *braña*, na contorna da mallada onde aínda hai hoxe unha cabana e dous prados, eran aproveitados polos *brañeiros*, mentres que a parte máis baixa da ladeira podían com-

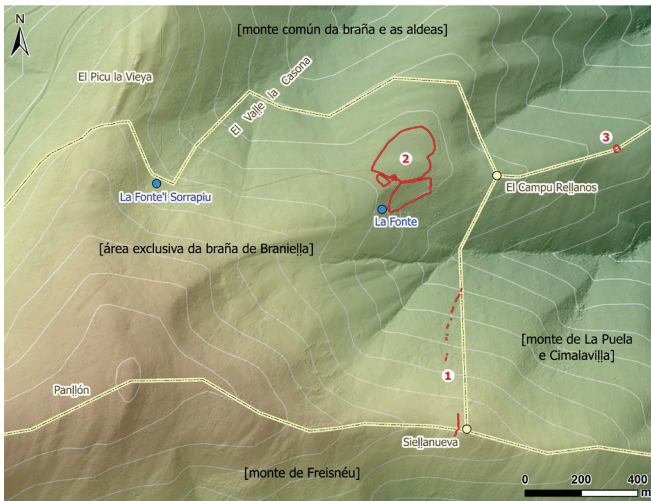

Fig. 5. Contorna da *braña* de Braniella. Representanse topónimos indicados nun acordo do ano 1904 entre os propietarios da *braña* e os veciños do val—que tiveran conflitos polos dereitos de cada grupo—, ademais dos límites entre montes (liñas grosas claras). Con liñas máis delgadas e números indícanse algunhas estruturas reconhecidas na prospección arqueolóxica: 1. Muro de separación entre a *braña* de Braniella e o monte de La Puela e Cimalavilla; 2. Construcións da *braña* de Braniella; 3. Construcións da *braña* de La Puela e Cimalavilla en El Chanu'l Rebo.

partila estes e os veciños dos lugares. A xeorreferenciación dos microtopónimos é o que permite poñer en relación as estruturas localizadas e os espazos examinados na prospección arqueolóxica coas prácticas de xestión dos recursos e os dereitos deses dous actores implicados nos conflitos do século XIX e principios do XX. Por exemplo, na prospección documentouse un muro longo que baixa pola ladeira dende o sitio chamado *Siellanueva* (figura 5, número 1). Esta estrutura pódese asociar ás entradas continuas —mencionadas nos textos— do gando sen alindar dos veciños de La Puela e Cimalavilla nos terreos privados dos *brañeiros*, onde non tiña o dereito de entrar, mais tampouco podía ser denunciado. A ausencia de muros máis ao norte explícase outramente porque, entre outras razóns, os veciños si mantiñan alí o dereito de meter o gando até a fonte da *braña* no tempo de seca e polo control visual directo desta zona dende a mallada. A divisoria resólvese neste punto con marcos feitos a base de amontoar pedra en El Campu Reñanos, que, ademais de estar recollida na documentación escrita, é o escenario de relatos sobre as agarradas entre as dúas partes. De aquí ao oeste a ausencia de

divisorias físicas respondería xa aos dereitos compartidos dos terreos que están ao norte da *braña*, aos que podían acceder os *brañeiros*, e á preeminencia do gando ovino e caprino alindado —e, por tanto, controlado— que deixan ver os textos. En definitiva, neste caso temos un exemplo de como a materialidade pode ser interpretada a partir da conexión de datos dispersos en textos e relatos orais, e de como todas esas pezas se poden conectar por medio da toponimia.

Tamén é posible reconstruír, mediante a localización no espazo da información recollida en documentos como as “Respostas Particulares”⁵ do chamado Catastro do Marqués de la Ensenada, as Contadorías de Hipotecas (Moreno 1993; Rivas 1978) ou os protocolos notariais, os cambios a pequena escala no parcelario. Con este traballo coidadoso as análises arqueolóxica e toponímica retroaliméntanse e permiten crear unha base sólida para interpretar as mudanzas na paisaxe material e na nomeada. Como exemplo, temos múltiples referencias a pezas de monte que se rompen para ampliar o parcelario e que permiten ver o proceso de colonización agraria. Ao mesmo tempo vemos como se vai formando unha toponimia nova relacionada directamente con este proceso.

Aos cambios producidos nalgúns nomes podémoslles dar unha datación aproximada, como é o caso de *El Valle del Cortín de Gregorio*⁶ ou *El Prau Antón Cuyar*,⁷ que responden a este momento de transformacións intensas entre os séculos XVII e XVIII. A desaparición doutros topónimos semella ser un proceso máis lento e progresivo. *El Río de Billeyro*⁸ está presente en documentos de entre os séculos XIV e XVII con variantes distintas e non nos constan referencias posteriores. Este nome, que fai referencia á totalidade ou a unha parte considerable

5 Os tomos das *Respuestas Particulares* de Ayande consérvanse no arquivo municipal deste concello.

6 No rexistro de hipotecas de Ayande feito polo notario Lorenzo Antonio Sol Queipo menciónase no 7 de outubro do ano 1771 “el camino servidero que va para el cortín que fue de Gregorio Rodríguez vezino que fue del mazo de abajo” (Arquivo do Real Instituto de Estudios Asturianos, fondo da Casa Gómez de Berducedo, signatura FGB 4/8, folio 48v.).

7 Antón Cuyar aparece co nome de “Antonio Cullar” nos documentos de finais do século XVII e principios do XVIII como veciño de El Colobréu, unhas casas inmediatas ao prado que ten este nome. A documentación fala tamén dun prado nesta zona feito por el mesmo rompendo o monte, aínda que non parece ser o que leva hoxe o seu nome (Archivo Histórico de Asturias, caixa 015719/02).

8 Esta é unha das variantes gráficas documentadas na executoria dun preito do século XVII, conservados (preito e executoria) no arquivo da Real Chancillería de Valladolid (a executoria encóntrase no fondo do Registro de Ejecutorias, caixa 2779,88; o preito está no fondo da Escribanía de Masas, Pleitos Fenecidos, caixa 1672,2). A representación gráfica deste topónimo varía moito ao longo das case cincocentas follas do preito e as cinco da executoria. Contamos polo menos as formas seguintes: *Río de Billeyro*, *Río de Abillero*, *Río de Vellero*, *Río de Bello*, *Río de Belledo*, *Río de Vejero*, *Río de Villero*, *Río de Oyero*, *Río de Oellero*, *Río de Abeyero* e *Río de Abiyero*. Por outra parte, no *Libro de la Montería* do século XIV aparece como *Río de Oveller* e no *Libro del Prior* do século XV, como *Río de Ovelle*.

de todo o monte do que estamos a tratar, foi substituído por outra serie de denominacións de áreas de menor entidade espacial conforme estas pasaban a ser núcleos poboados permanentemente. Así, empezan a ser máis habituais as referencias a *La Reigada*, *Penaseita* ou *El Colobréu* e desaparece calquera denominación única e xeral do conxunto. Algo similar acontece cos topónimos **Las Dorniellas* e **Las Aberturas*. O primeiro está presente dende o século XIV —só ou en topónimos compostos— en rexistros coma *La Cruz de las Dorniellas* (*Libro de la Montería*), *Las Dornielas* (*Libro del Prior*), *El Llano de las Dorniellas* (preito do século XVII) ou *Palo de las Dorniellas* (século XVIII; Merinero e Barrientos 1992). O segundo só está constatado por nós nunha referencia do século XII (*Portum Aberturas*) contida no rexistro de documentos do mosteiro de Courias (García Leal 2000, p. 103) e a finais do século XVIII nunha carta enviada por Antonio Queipo a Tomás López para a elaboración do seu dicionario xeográfico. Nesta última rexístrase dentro das formas compostas *El Rio de las Aberturas* e mais *La Freita de las Aberturas* (Merinero e Barrientos 1992, pp. 171-172).⁹ Nos tres casos a documentación deixa ver topónimos de referencia ampla que engloban sitios distintos con nomes propios de aplicación espacial máis restrinxida. No contexto dos séculos XVII e XVIII, coa forte modificación da paisaxe derivada dunha ocupación máis intensa e permanente, os macrotopónimos previos perderían funcionalidade fronte aos de referencia máis concreta e precisa. Así, *La Freita* / *A Freita* ou *El Palu* / *El Palo* continúan existindo hoxe na mesma fronteira lingüística entre o asturleonés e o galegoportugués.

A CONSTRUCCIÓN DUNHA HISTORIA FICTICIA DENDE A ETIMOLOXÍA TOPONÍMICA: O CASO DE AYANDE

As advertencias metodolóxicas do uso da toponimia na investigación histórica deben ser feitas tamén, de maneira correspondente, ás persoas que traballan no campo da lingüística. A análise etimolóxica e a investigación histórica están obrigadas a se cruzar por estudar obxectos que conviven nos mesmos contextos sociais e cronolóxicos. Existe pois o perigo de os lingüistas caeren na formulación de hipóteses históricas forzadas ou artificiosas a partir de propostas etimolóxicas toponímicas que non estean suficientemente fundadas. Sen saír de

9 Revisouse tamén o texto orixinal conservado na Biblioteca Nacional de España coa signatura MSS/7295(H.380R.).

Ayande, o propio nome do concello ofrece un bo exemplo da construción dunha proposta etimolóxica e histórica que resulta ilusoria e enganosa por non contar cun fundamento adecuado.

García Arias (2000, p. 399) expón nestes termos esa proposta:

El mismo *Allande*, concejo occidental, no sé si podría representar un AD LIMITEM ‘junto al límite’ referido quizá a la divisoria entre ástures y galaicos por medio del río Navia [...]. Esta interpretación vendría a afianzarse suponiendo que a *Salime*, en el concejo limítrofe de Grandas, le convenga una etimología IPSA LIMINE ‘el límite’.

Uns anos máis tarde reproduce o texto anterior de maneira caseamente idéntica e, ademais de contemplar outras posibilidades de explicación etimolóxica, volve sobre da primeira proposta e reitera: “*Allande* debe su nombre, quizá, al hecho de encontrarse situado ‘junto al límite’ que suponía en tiempos antiguos el río Navia. Este hecho podría confirmarse por el sobrenombre que lleva el concejo occidental colindante, *Grandas de Salime*” (García Arias 2005, pp. 11, 695). E despois engade, con máis seguranza: “*Salime* es, a su vez, un compuesto de IPSA, con valor de artículo, y LIMEN ‘entrada’, y acaso ‘límite’, quizá alusivo a alguna demarcación natural de tierras efectuada por el río Navia” (García Arias 2005, p. 16).

Pero Suárez Fernández (2006-2008) xa argumentou convincentemente que *Salime* (con *Satme*, *A Saímia* e outros máis) son topónimos derivados do latín SĀLĪRE (dunha derivación nominal *SĀLĪMĪNE) que fan referencia a fervezas e saltos de auga. Pola súa parte, o segundo dos asinantes deste artigo (Álvarez-Balbuena 2002, pp. 81-87) puxo de manifesto que o nome popular do concello asturiano é *Ayande* (ou *Aiande*), e que *Allande* é un arcaísmo documental mantido até hoxe como nome oficial. Esta situación é relativamente frecuente na toponimia asturiana, onde se dá o caso repetido de topónimos populares con -y- (<-LJ-, -LLJ-, -C'L-, -T'L-, -G'L-), como *Ayer*, *Castriyón*, *Beyo*, *Argüeyes*, *Santuyano*, *Teyeo*, *Cuaya*, *Pueyes*... que teñen (ou tiveron até hai moi pouco tempo) denominacións oficiais con <ll>: *Aller*, *Castrillón*, *Bello*, *Argüelles*, *Santullano*, *Telledo*, *Coalla*, *Puelles*... Estas formas populares con -y- son antigas e non teñen relación co “yeísmo” moderno de orixe castelá. As grafías con <ll> intervocálica son arcaísmos escriturais perpetuados na toponimia oficial que testemuñan os usos escritos medievais, cando <ll> podía representar tanto os reflexos de

-LL- coma os de -LJ-, -LLJ-, -C'L-, -T'L-, -G'L-, que na fala sempre se mantiveron distinguidos (Alarcos 1979; García Arias 1995b, pp. 630-631).

Pola nosa parte, do ano 2002 acó acrecentamos dabondo o coñecemento da toponimia do concello e puidemos constatar amplamente o uso popular do topónimo *Ayande* / *Aiande*, pronunciado con [j] por falantes non “yeístas”, tanto nas parroquias orientais falantes de asturleonés (La Puela, Villagrufe, Villabaser, Zalón, Llomes, Paraxas, Villar, Vesuyu, Las Montañas) coma nas occidentais falantes de galegoportugués (Santo Miiao, Vorducedo, San Salvador).¹⁰ Ademais, puidemos encontrar esa mesma forma xa escrita en documentos da Idade Moderna:

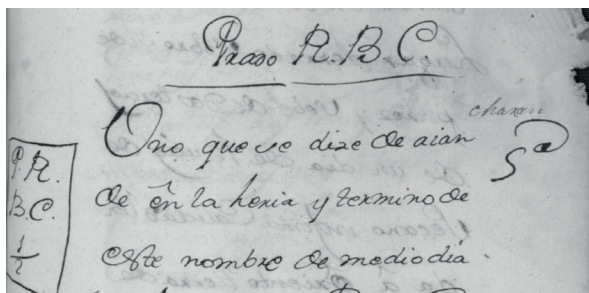
- 1588: “de la puebla de *ayande*”, “a la parroquia de santa Colomba que es lg^o *dayande*”, “v^o de *ayande*”, “q^o *dellande*”, no testamento de Lucía Llantera (Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela, *Testamentos del Real Hospital de Santiago de Compostela*, libro 10, folios 168v.-171r.)
- 1596: “Asturiana moça sola natural de santi miyao del consejo *dayande*”, no testamento de Catalina Xuárez (Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela, *Testamentos del Real Hospital de Santiago de Compostela*, libro 12, folios 296v.-299v.)
- 1745: “Vez^o de la fr.^a de santa Maria de Berdozedo Consejo de *Ayande* en el Principado de Asturias”, no testamento de Nicolás Fernández Ciego (Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela, *Testamentos del Real Hospital de Santiago de Compostela*, libro 24, folios 23v.-25r.)
- 1761: “Uno que se dize de *aiande* ên la heria y termino de este nombre”, “en el Cortinal de *Allande*” (Arquivo municipal de Ayande, *Respuestas Particulares* do Catastro do Marqués de la Ensenada relativas aos bens que Diego de Sierra y Salcedo, da Casa de Llamas, ten no lugar de Presnas, tomo 5, follas 3260 e 3327 segundo a numeración orixinal) (figura 6).¹¹

E mesmo algún testemuño impreso do século XIX:

10 Na fala dunhas e doutras o resultado autóctono dos grupos -LJ-, -LLJ-, -C'L-, -T'L-, -G'L- é [j] (Andrés Díaz, Álvarez-Balbuena, Suárez Fernández e Rodríguez Monteavaro 2017, pp. 181-183).

11 Nos rexistros composteláns de 1596 e 1745, procedentes de testamentos de persoas aiandesas, podemos supoñer que, ao non teren contacto habitual co concello dos testadores nin coa forma documental do topónimo, os escribáns reproducirían directamente a forma que escoitaban. Nos testemuños de 1588 e 1761 concorren dúas tendencias contrapostas: a de reproducir a oralidade (*ayande*, *aiande*) e a do respecto á tradición documental maioritaria, de raíz medieval ([*de*]llande, *Allande*).

Fig. 6. Fragmento do tomo 5 das respostas particulares do Catastro do Marqués de la Ensenada para o concello de Ayande onde se menciona un prado que “se dize de aiande”

- 1857: “L. en la prov. de Oviedo, ayunt. de *Ayande* y felig. de Santa Maria de Lago” (Casas 1857, p. 196)
- 1860: “Gonzalo Perez de *Ayande*, señor de la Vega del Carro” (Vilar y Pascual 1860, p. 450)

A forma autóctona actual *Ayande* / *Aiande* exixía necesariamente outra etimoloxía distinta da proposta por García Arias (AD LIMITEM), que non pode xustificar a súa evolución popular: nin a vogal tónica nin a primeira consoante teñen explicación dende esa suposta orixe. O segundo dos asinantes deste artigo (Álvarez-Balbuena 2002, pp. 81-87) propuxo que *Ayande* sería o resultado do xenitivo dun nome de posesor formado pola combinación do nome persoal romano ALLIUS ou ALIUS co sufixo antropónimo -ANDUS/-I, hipótese que é congruente coa documentación medieval e que pode xustificar a evolución fónica até a solución popular actual.

A combinación do sufixo onomástico -ANDUS/-I con outras raíces antropónicas das que inicialmente non facía parte ten paralelismos bastantes na toponimia asturiana e mais na antroponimia románica que xustifican a formación proposta (Rohlf 1969, p. 179; Álvarez-Balbuena 2002, pp. 84-85; García Arias 2005, p. 695). Porén, a hipótese de que o antropónimo que se combina con -ANDUS para formar este topónimo puidese ser o xermánico ALJ- (García Arias 2005, p. 695) non queda suficientemente alicerzada, pois os casos asturianos aducidos por este autor para defender tal suposto (*Armenande*, *Espasande*, *Pormenande*, *Sonande*, *Vixande*) poderían ser todos formas compostas cos elementos xermánicos -NANDUS/-I (< gótico *NANÞS ‘ousado’) e -SANDUS/-I (< gótico *SANÞS ‘verdadeiro’) como segundos compoñentes (Piel e Kremer 1976). Concretamente, o -n- intervocálico do topónimo aiandés *Armenande* (na parroquia

de Llago, ao oeste de El Palo) exige partir dunha orixe en *ERMEN-NANDI,¹² con -NN- > -n-, e non de *ERMEN-ANDI, de onde esperaríamos os inexistentes ***Ermeande* ou ***Armeande*.¹³

As grafías dos rexistros documentais do topónimo *Ayande* entre os séculos x e xv (<lli>: *Alliande*; : *Aliande*, *Aliandi*; <l>: *Alande*, *Alandi*; e <ll>: *Allandi*, *Allande*) son coherentes cunha orixe en -LJ-, -LLJ-, -C'L-, -T'L-, -G'L- e non noutros grupos consonánticos que tamén poden dar un resultado actual -[j]-, pero que na documentación asturiana medieval non presentan esas grafías (García Arias 1995b, pp. 630-631). Con todo, xa se sinalou (Álvarez-Balbuena 2002, p. 87) que a confirmación concluínte deste aserto podería vir da constatación da forma autóctona do topónimo nas falas da chamada zona D do asturiano occidental (Catalán 1989), que manteñen diferenciadas as solucións dos grupos intervocálicos -LJ-, -LLJ-, -C'L-, -T'L-, -G'L- (> -yy- ou -ch-) e -DJ-, -GJ-, -J- (> -y- ou cero¹⁴). E así foi: en Monesteriu (parroquia de Veigallagar, concello de Cangas), unha localidade próxima a Ayande, pero de fala pertencente xa á dita zona D, o segundo asinante deste artigo rexistrou no ano 2002 a variante *Achande* de boca dun informador nado no lugar e distinguidor de /t̪s/ e /t̪j/. Cómpre precisar que na fala da parroquia de Veigallagar os resultados tradicionais —hoxe recesivos— para os grupos -LJ-, -LLJ-, -C'L-, -T'L-, -G'L- son *fichu*, *trabachar*, *muchier* / *mucher*, *viechu*, *güechu*... que coexisten xa coas formas *fíu*, *trabayar*, *muyer*, *vieyu*, *güeyu*... (Andrés Díaz, Álvarez-Balbuena, Suárez Fernández e Rodríguez Monteavaro 2017, pp. 181-183, e datos propios). No entanto, no caso do topónimo *Achande* o informador non aceptou máis alternativa autóctona ca esta.

Se partimos do punto de vista da investigación histórica, a proposta de García Arias perde tamén calquera dos apoios que puidese encontrar nesta disciplina. Sen entrarmos en aspectos como a precisión e a fiabilidade das fontes clásicas en relación coa xeografía política e administrativa antiga, o certo é que as transformacións da territorialidade aiandesa son cada día mellor coñecidas (Menéndez Blanco 2019). Un repaso coidadoso á documentación de arquivo permite trazar

12 Nome persoal bitemático que estaría composto de ERMEN-, que provén do gótico *AIRMANS, AIRMINS 'grande, largo, que o abrangue todo', e do citado -NANDUS/-I (Piel e Kremer 1976).

13 A mesma obxección pódese estender á proposta feita para *Pormenande*, no concello de El Franco, onde tampouco é admisible supoñer que o -n- intervocálico poida provir de -N-.

14 Ademais doutros resultados coma -/j/- e -/θ/-.

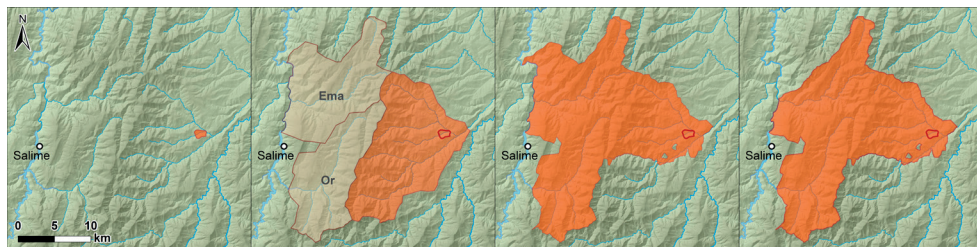

Fig. 7. Diacronía da extensión referencial do corónimo Ayande en relación co lugar de Salime. De esquerda a dereita: 1. Área hipotética onde estaría o primeiro territorio ou sitio chamado Ayande; 2. Extensión aproximada do Ayande plenomedieval e os territorios de Ema e Or, determinada a partir das referencias a sitios pertencentes a cada territorio; 3. Superficie do concello entre 1267 ou 1268 e 1958; 4. Superficie actual do concello de Ayande despois do paso de varias aldeas da Ribeira para o concello de Eilao. Non incluimos cambios menores ou efémeros coma a separación de Corondeño para formar un concello independente entre os anos 1820 e 1823

as liñas esenciais da súa evolución histórica, localizando a orixe do topónimo e a extensión posterior da man dos distintos cambios territoriais.

Nunha suposta copia, contida no *Liber Testamentorum* da catedral de Oviedo, dun documento datado no 24 de outubro do ano 912 (Valdés Gallego 2000, p. 517) menciónase “illa ponte de *Aliandé*”, que podemos situar con certeza na contorna inmediata ou exactamente no lugar de La Ponte Llinares (Valdés Gallego 1996, p. 72). Aínda que esta colección de documentos está chea de interpolacións e falsificacións (Fernández Conde 1971), a información xeográfica é válida para o momento da súa elaboración no século XII. Este é o único testemuño na Idade Media dunha variante de Ayande que non fai referencia a un territorio administrativo superior. Seis séculos despois, o Catastro do Marqués de la Ensenada inclúe numerosas mencións de terras e prados que están dentro dunha agra chamada *aiande* (figura 6) dentro do termo da aldea de Presnas, apenas un quilómetro ao oeste de La Ponte Llinares. Esta agra parece ser a mesma ou parte da que hoxe leva o nome de *El Cortinal de Baxo*, topónimo que xa naquel tempo aparecía ás veces nos documentos con diversas variantes castellanizadas. Este conxunto de referencias suxiren que unha área pequena na contorna de Presnas e La Ponte Llinares recibía o nome *Ayande*, ou outra variante previa, na Idade Media e nos séculos seguintes. Como hipótese de traballo, esta área puido formar entre os séculos X e XI un microterritorio que englobaría un ou varios núcleos poboados, seguindo os modelos xa coñecidos no noroeste

peninsular (Martín Viso 2000, p. 133; Sánchez Badiola 2002, pp. 151-159; Fernández Mier 1999, pp. 189-196).

É no século XI cando comezamos a ter probas do uso do topónimo en relación cun territorio máis extenso. Aínda sendo así, esta demarcación estaba moi lonxe de coincidir coa actual e limitábase a varios vales na bacía de El Ríu Narcea e, por tanto, afastados da teórica fronteira étnica de El Ríu Grande ou de Navia. Entre esta e o Ayande plenomedieval documéntanse outros dous territorios intermedios coñecidos nos textos con distintas variantes dos nomes *Ema* e *Or*. A ulterior ampliación da referencia do corónimo non chega até o ano 1267 ou 1268, cando supoñemos por diversos indicadores que foi fundado o concello dirixido dende a nova vila de La Puela (Menéndez Blanco 2019, pp. 451-454; Ruiz de la Peña Solar 1969). E é só neste momento, xa preto da fin do século XIII, cando Ayande chega a ser realmente limítrofe con Salime (figura 7). A desconexión xeográfica até ese momento era completa, tanto en termos de distancia coma da posible percepción dunha relación espacial na paisaxe entre o val de El Ríu Grande e os territorios da bacía veciña.

Á vista do exposto, pensamos que a aventurada hipótese histórico-etimolóxica —insuficientemente fundada tanto no lingüístico coma no histórico— da vella fronteira étnica testemuñada pola combinación dos topónimos *Salime* e *Ayande* é unha construción ficticia que non se pode manter.

CONCLUSIÓNS

Un dos aspectos onde falla habitualmente a integración da toponimia na investigación arqueolóxica e histórica é a falta duns criterios metodolóxicos definidos sobre o seu tratamento. Da mesma maneira que —por poñer un caso ben coñecido— hai unha metodoloxía definida e necesaria para desenvolver correctamente o proceso de escavación e documentación da información estratigráfica, téñense que seguir tamén uns métodos adecuados para obter a información das fontes utilizadas no traballo toponímico. As interpretacións non poden depender dunha recolla e unha análise imprecisas ou de propostas etimolóxicas fantasiosas. O perigo é construír un relato histórico alleo á realidade. O caso que vimos de *Ayande* é un bo exemplo, mais non é en absoluto excepcional. Sen saír

dos nomes de concello e do ámbito da investigación histórica, non faltan casos de propostas etimolóxicas forzadas. Inmediato a Ayande encóntrase o concello de *Eilao* / *Eillao*, topónimo para o que se propuxo unha suposta orixe baseada na secuencia IILANIANIUM, que se documenta epigraficamente e dende a cal se reconstruíu un hipotético topónimo orixinario *ELANIUM e mesmo outra forma toponímica conxectural —esta xa aparentemente deseñada *ad hoc*— *ELANUM (Francisco e Villa 2003-2004). Tal hipótese desatende as interpretacións baseadas na análise lingüística das fontes orais e documentais (Álvarez-Balbuena 2002, pp. 72-74) da que, outramente, derivan obxeccións fónicas insalvables que a desacreditan. Outros casos ben coñecidos son os de Xixón —onde entre as diversas propostas feitas tivo moito éxito a hipótese infundada dun orixe na GIGIA das fontes clásicas— (Andrés 2008, pp. 133-138) ou A Coruña (Navaza 2016).

Por esta razón, é importante traballar con información toponímica de primeira man, recollida por unha persoa con formación específica neste campo. Se isto non for posible, cómpre usar compilacións toponímicas que se axusten a uns criterios axeitados de enquisa, análise e presentación dos datos. En caso contrario, o uso de cartografías que non cumpran estes requisitos implicará traballar con datos de segunda man, sen unha garantía mínima de veracidade e calidade e suxeitos sempre a filtrados ou seleccións alleas aos intereses da investigación. En resumo, é asumir un procedemento que non se axusta aos principios máis básicos de calquera disciplina científica.

Doutra banda, consideramos importante a aplicación dunha perspectiva de análise dos topónimos diacrónica e de longa duración. Tanto no caso de La Reigada coma no de Ayande foi necesaria a lectura de textos do século XVIII para situar no espazo topónimos que tiñamos rexistrados na documentación medieval. A importancia da elaboración das series toponímicas non se limita só á interpretación etimolóxica, senón que permite tamén a reconstrución dos desprazamentos, expansións e retraccións da referencia espacial dos topónimos e a súa contextualización e interpretación histórica posterior.

Pensamos que, se partimos das premisas anteriores, a toponimia é un recurso perfectamente válido e útil para a investigación histórica e arqueolóxica. Cremos que as experiencias xa citadas —e outras presentes neste mesmo volume— proban a súa capacidade para incrementar a cantidade e a calidade da base empírica sobre a cal construímos as nosas interpretacións.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alarcos Llorach, Emilio (1979). De la llamada /th/ vaqueira y otras palatales. En: *Estudios y trabajos del Seminariu de Llingua Asturiana*. Uviéu: Universidá d'Uviéu, II, 3-12.
- Álvarez-Balbuena García, Fernando (2002). Notes toponímiques del occidente d'Asturies. *Revista de Filoloxía Asturiana*. 2, 71-95.
- Andrés Díaz, Ramón d' (2008). *Diccionario toponímico del concejo de Gijón*. [Xixón]: Ayuntamiento de Gijón.
- Andrés Díaz, Ramón d', Álvarez-Balbuena García, Fernando, Suárez Fernández, Xosé Miguel e Rodríguez Monteavaro, Miguel (2017). *Estudiu de la transición llingüística na zona Eo-Navia, Asturias*. ETLEN. *Atlas llingüísticu. Dialectográficu - Horiométricu - Dialectométricu*. [Oviedo]: Universidá d'Uviéu, Ediciones Trabe.
- Casas, José Gonzalo de las (1857). *Diccionario general del Notariado de España y Ultramar*. Madrid: Imprenta de J. Antonio García.
- Catalán, Diego (1989). El asturiano occidental. Examen sincrónico y explicación diacrónica de sus fronteras fonológicas. En: Diego Catalán e Álvaro Galmés de Fuentes, *Las lenguas circunvecinas del castellano. Cuestiones de dialectología hispano-románica*. Madrid: Editorial Paraninfo, 30-99.
- Coromines, Joan (1970). Toponimia d'Andorra. En: *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona: Editorial Barcino, II, 5-42.
- Fernández Conde, Francisco Javier (1971). *El Libro de los Testamentos de la Catedral de Oviedo*. Roma: Instituto Español de Historia Eclesiástica.
- Fernández Conde, Francisco Javier (1993). *El señorío del cabildo ovetense. Estructuras agrarias de Asturias en el Tardo Medievo*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Fernández Conde, Francisco Javier e Fernández Fernández, Jesús (2010). El territorio de Buanga (Asturias). Génesis y formación de un alfoz medieval. *Territorio, Sociedad y Poder*. 5, 35-67.
- Fernández Conde, Francisco Javier e Pedregal Montes, María Antonia (1998). Evolución histórica del territorio de Santo Adriano y génesis del poblamiento medieval. *Studia historica. Historia medieval*. 16, 129-172.

- Fernández Fernández, Jesús. (2012). *Estudios multiescalares sobre la Alta Edad Media en el Valle del Trubia (Asturias, España)*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Fernández Hevia, José M.^a e Fernández Mier, Margarita (1994). Notas metodológicas para el análisis microespacial de un despoblado medieval de montaña: el caso de *Presorias* (Teberga, Asturias). En: *IV Congreso de Arqueología Medieval Española: sociedades en transición. Actas: Alicante, 4-9 de octubre 1993*. [Alicante]: Asociación Española de Arqueología Medieval, Diputación Provincia de Alicante, II, 493-499.
- Fernández Mier, Margarita (1999). *Génesis del territorio en la Edad Media. Arqueología del paisaje y evolución histórica en la montaña asturiana: el valle del río Pigüeña*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Fernández Mier, Margarita (2006). La toponimia como fuente para la historia rural: la territorialidad de la aldea feudal. *Territorio, Sociedad y Poder*. 1, 35-51.
- Fernández Mier, Margarita, Fernández Fernández, Jesús, Alonso González, Pablo, López Sáez, José Antonio, Pérez Díaz, Sebastián e Hernández Beloqui, Begoña (2014). The investigation of currently inhabited villages of medieval origin: Agrarian archaeology in Asturias (Spain). *Quaternary International*. 346, 41-55.
- Francisco Martín, Julián de e Villa Valdés, Ángel (2003-2004). Toponimia de algunos asentamientos castreños en el occidente de Asturias. Nuevos datos epigráficos sobre vasos cerámicos. *Revista de Filología Asturiana*. 3-4, 11-30.
- García Arias, Xosé Lluís (1995a). *Toponimia: teoría y actuación*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- García Arias, Xosé Lluís (1995b). Asturianische und leonesische Skriptae / Las «scriptae» asturianas y leonesas. En: Günter Holtus, Michael Metzeltin e Christian Schmitt, eds. *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, II, 2, 618-649.
- García Arias, Xosé Lluís (2000). *Pueblos asturianos: el porqué de sus nombres*. [s.l.]: Alborá Llibros.
- García Arias, Xosé Lluís (2005). *Toponimia asturiana. El porqué de los nombres de nuestros pueblos*. Oviedo: Editorial Prensa Asturiana S.A. / La Nueva España.

- García Leal, Alfonso (2000). *El Registro de Corias*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- Harley, J. B. (2005). *La nueva naturaleza de los mapas. Ensayos sobre la historia de la cartografía*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Martín Viso, Iñaki (2000). *Poblamiento y estructuras sociales en el norte de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Menéndez Blanco, Andrés (2015). Toponimia ya arqueoloxía: dalgunos apuntes sobre'l sou usu complementariu a partir d'experiencias investigadoras na Asturias occidental. En: Ramón d'Andrés Díaz, ed. *Manuel Menéndez y l'Asturies occidental*. Uviéu: Ediciones Trabe, 77-98.
- Menéndez Blanco, Andrés (2019). *Estudios diacrónicos del paisaje y del poblamiento en el noroeste ibérico: el territorio de Ayande (siglos I-XIII)*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Merinero, María Jesús e Barrientos, Gonzalo (1992). *Asturias según los asturianos del último setecientos (Respuestas al interrogatorio de Tomás López)*. Oviedo: Principado de Asturias.
- Montanari, Carlo e Stagno, Anna Maria (2015). Archeologia delle risorse: tra archeologia ambientale, ecologia storica e archeologia rurale. *Il Capitale culturale*. 12, 503-536.
- Montoya Ramírez, María Isabel (1989). *Edición crítica y estudio lingüístico del Libro de la Montería de Alfonso XI*. Granada: Universidad de Granada.
- Morala Rodríguez, José Ramón (1994). Objetivos y métodos en el estudio de la toponimia. En: Antonio Álvarez e Hermógenes Perdiguero, eds. *Toponimia de Castilla y León. Actas de la reunión científica sobre toponimia de Castilla y León. Burgos, noviembre de 1992*. Burgos: [s.n.], 57-80.
- Moreno Peña, José Luis (1993). Los registros de la propiedad como fuente de información geográfica. *Ería*. 30, 5-20.
- Navaza, Gonzalo (2016). A orixe literaria do nome da Coruña. *Revista Galega de Filoloxía*. 17, 119-164.
- Piel, Joseph M. e Kremer, Dieter (1976). *Hispano-gotisches Namenbuch. Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen- und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Rivas Palá, María (1978). Los libros de registro de las antiguas contadurías de Hipotecas. *Boletín de la ANABAD*. 28, 57-83.

- Rohlf, Gerhard (1969). Typen der cognomina im mittelalterlichen Italien (10.–13. Jahrhundert). En: Wolf-Dieter Lange e Heinz Jürgen Wolf, eds. *Philologische Studien für Joseph M. Piel*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 177-183.
- Ruiz de la Peña Solar, Juan Ignacio (1969). Sobre la fundación de la Pola de Allande y su carta puebla. *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos*. 68, 417-433.
- Sánchez Badiola, Juan José (2002). *La configuración de un sistema de poblamiento y organización del espacio: el territorio de León (siglos IX-XI)*. León: Universidad de León.
- Saussure, Ferdinand de (1965). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- Stagno, Anna Maria (2009). *Archeologia rurale: spazi e risorse. Approcci teorici e casi di studio*. Genova: Università degli Studi di Genova.
- Suárez Fernández, Xosé Miguel (2006-2008). *Salimeira, Salime, Saliencia y Salanceira*, continuadores del llatín salire. *Revista de Filoloxía Asturiana*. 6-8, 475-486.
- Terrado, Xavier (1995). La encuesta oral. En: Vicenç M. Rosselló e Emili Casanova, eds. *Materials de toponímia, I (Mestratge de Toponímia. 1990-1991)*. València: Comercial Denes, Universitat de València, Generalitat Valenciana, 767-776.
- Valdés Gallego, José Antonio (1996). La toponimia asturiana del *Liber Testamentorum Ovetensis*. *Lletres Asturianas*. 61, 61-100.
- Valdés Gallego, José Antonio (2000). *El Liber Testamentorum Ovetensis: estudio filológico y edición*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- Vilar y Pascual, Luis (1860). *Diccionario histórico, genealógico y heráldico de las familias ilustres de la monarquía española*, IV. Madrid: Imprenta de D. F. Sanchez.
- Zadora-Rio, Elisabeth (2001). Archéologie et toponymie: le divorce. *Les petits cahiers d'Anatole*. 8.